

İbn Haldun'un İktidar Gücünün Yozlaşması Fikrine Karşı Bazı Osmanlı Düşünürlerince Öne Sürülen Tedbir ve Uygulamalar*

Some Precautions and Applications by the Ottoman Intellectuals Towards the Idea of Ibn Khaldun That Power Corrupts the Government

 İsmail Özçelik

Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
iozcelik6@gmail.com

Geliş Tarihi: 08 Mayıs 2017

Kabul Tarihi: 19 Aralık 2018

Yayın Tarihi: 15 Ocak 2019

Öz: İbn Haldun devletlerin tıpkı insanlar gibi çeşitli hayat evrelerinden geçerek doğup, büyüyüp, gelişip nihayet öldüklerini savunmuştur. İbn Haldun, refah, rahat ve sükûnun, yerleşik düzenin ve devletin doğasından olduğunu savunmaktadır. Bunlara sahip olan insanlar rahat, refah, lüks ve huzuru tercih ettiklerinden; uzun süre iktidarda kalan hanedanların idaresindeki devletin ihtiyarlaması ve çöküşü kaçınılmaz olmaktadır. İktidarın eninde sonunda yozlaşacağı ve ülkeyi kötü sonuçlara sürükleyeceği fikri İbn Haldun tarafından açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu temel varsayım Batı'da liberalizmin şekillenmesinde ve modern siyaset düşüncesinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Türk düşünce hayatında ise Osmanlılar iktidarı kanunlarla ve teamüllerle düzenleme fikrini hem kadim Türk devlet geleneğinden hem de Şeriatan aldıkları değerlerle savunmuşlardı. İbn Haldun'un devlet teorisine eserlerinde açıkça yer veren Veysi, Gelibolulu Mustafa Ali ve Hasan Kafi Akhisari gibi Osmanlı nasihatname yazarları devletlerin ayakta kalabilmesini iktidarın kadim teamüllere ve kanunlara uygun hareket etme koşuluna bağlamışlardır. Türk siyasi tarihinin son iki asrına baktığımızda anayasal düzen yolunda atılmış "Sened-i İttifak", "Tanzimat", "Meşrutiyet" ve nihayet "Cumhuriyet" adımlarının İbn Haldun'dan itibaren dile getirilen iktidarın yozlaşması sorununa verilmiş kalıcı bir cevap olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Mukaddime, Yozlaşma, Yasal Çerçeve

ORCID-ID: İ. Özçelik 0000-0002-8446-9900

* Bu çalışma, 19-21 Mayıs 2017 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "IV. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu" adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

Abstract: *Ibn Khaldun advocated that every political entity should be born, grown, developed and finally died through various like human beings. Ibn Khaldun argues that prosperity, comfortable and calm lives is came from the nature of state order. Since people who have these things would prefer comfort, prosperity, luxury and peace; the aging and collapse dynasties in power in the long run is inevitable. The idea that power will eventually degenerate and corrupt the government and lead the country into degeneration is clearly expressed by Ibn Khaldun. This basic assumption has played a very important role in shaping liberalism in the modern western political thought. In the Turkish thought, the Ottomans defended the idea of regulating power with laws and customs visa vie make references to ancient laws (kanun-i kadim) and Sharia. The authors of Ottoman advice books (nasihatnames) such as Veysi, Gelibollu Mustafa Ali and Hasan Kafi Akhisari clearly included Ibn Khaldun's political and social theories into their works. According to Ottoman authors, legal structures and regulations have made possible for the states to live eternally. When we look at the last two centuries of Turkish political history, it can be stated that the "Sened-i İttifak", "Tanzimat", "Constitutional Monarchy" and finally the "Republic" were permanent answers to the problem of the degeneration of power expressed from Ibn Khaldun.*

Keywords: *Ibn Khaldun, Mukaddime, Corruption, Legal Framework*

1. Giriş

Tarih anlayışı ve tarihin genel seyri üzerine Türk-İslâm düşüncesinde kapsamlı ve derinlikli açıklamalar mevcuttur. Bu açıklamalarla İslâm âlimleri arasında iz bırakmış ve kendi ekolünü oluşturarak İslâm düşünürlerini derinden etkilemiş olan şahsiyetlerden biri de İbn Haldun'dur. İbn Haldun (1332-1406)'un ünlü "*Mukaddime*" adlı eseri konumuzla ilgili olup herkesçe bilinmektedir.¹ Söz konusu eser, her biri sosyolojinin çok temel konularını ihtiva eden bölümlerden oluşur. (Özçelik, 2014: 50-51). Mukaddimedede coğrafya sosyolojisi, medeniyet sosyolojisi, toplum şekilleri, asabiye, siyaset, devlet, hilafet, tavırlar (aşamalar) teorisi, din-devlet ilişkileri, din sosyolojisi, organizmacı toplum anlayışı, şehir ve köy sosyolojileri, ekonomik hayat, iktisat sosyolojisi, bilgi teorisi, bilimlerin tasnifi, şiir ve edebiyat gibi alanlar, ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Okumuş, 2017: 32).

Denilebilir ki İbn Haldun bu kitabında, İslâm dünyasında tarih felsefesinin geliştirilmesinde ilk önemli rolü oynamıştır. İbn Haldun'a göre insan, alışkanlıklarının ve kazandıklarının ürünüdür. Alışkanlıklar insanın tabiatını değiştirir. İnsan tabiatı

¹ Mukaddime, Mukaddime'nin ilk 5 bölümü 18. yüzyılda Şeyhülİslâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi 1730 yılında, ondan kalan bir kısmını da son bölümü 19. yüzyıl ortasında Cevdet Paşa (1822-1895) Türkçeye çevirmiştir. Birinci çeviri Kahire'de basılmış, ikincisi ise birincisiyle birlikte 1860-61'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

alışkanlıklarla şekil alır. Örneğin göçebeler, hareketli ve tehlikelerle dolu bir hayat sürdükleri için yerleşik topluluklardan daha cesur ve birbirlerine daha bağlıdırlar. Yerleşik topluluklar ise iktidarı sürdürme çabaları sebebiyle göçebelere daha zekidir. Yerleşik toplulukların özelliklerinin doğurduğu birtakım faktörler sonucunda sanat ve ilmî hayat gelişmiş, fakat bu aynı zamanda insanların ihtiyaç, hırs ve düşkünlüklerini de arttırmıştır. Medeniyetlerinin çöküşünde bu işleyişin büyük payı vardır.

İbn Haldun'un tarih felsefesi, zamanına göre çok geniş ve gelişmiş bir anlayıştı. Onun Akdeniz'in bütün sahillerinin tarihi geleceğini müşahede altına alabilmesi, hatta İran ve Türk ülkelerinin geçmişi öğrenmesi ona, eski Yunanlılara oranla daha geniş sosyal teoriler kurma imkânını vermiştir. (Togan, 1958: 160). İbn Haldun'un *Mukaddimesi*, önceleri İslâm dünyasında fazla bir yankı uyandırmadıysa da zamanla Kahire'deki öğrencileri üzerinde derin bir etki yarattı. Onun öğrencilerden biri olan İslâm tarihçisi Makrizî, zamanında aşırı ölçülere varan enflasyonu hocasına yaraşır bir derinlikle çözümlendi. Çağdaş toplumsal sanatlara ışık tutan muhtevalı eserler kaleme aldı. 15. yüzyılda Mısır'da tarih yazarlığında görülen çarpıcı canlanmanın kaynağında İbn Haldun'un etkileri vardır (Özçelik, 2014: 11).

İbn Haldun 'olan' ile 'olması gereken' tarzında bir ayırım üzerine oturttuğu bir tarih anlayışı ortaya koymuştur. Bu bağlamda bir bilim dalı olarak tarihin olgular üzerine kurulu olmasına ve rivayetlerin bir bilim dalı olan tarihin kaynağını oluşturmasında sıkıntı doğurabileceğine dikkat çekmiştir. Bu açıdan tarihin rivayetlerden ayrılması bağlamında bir tarihinin uygulaması gereken yöntem ise ona göre neden-sonuç ilişkisi olmalıdır.

İbn Haldun devletlerin tıpkı insanlar gibi hayatın çeşitli evrelerinden geçerek doğup, büyüyüp, gelişip nihayet öldüklerini savunmuştur. Ona göre devletlerin gençlikten, yaşlılığa doğru olan bu yolculuğu *bedevilikten hadiriliğe*² doğru gerçekleşmektedir. Her

² Bedevîlik: Sözlük anlamı zahir olmak, ortaya çıkmak, görünmek olan bedevîlik İbn Haldun'un nazariyesinde bir başkasına göre önce çıkan, başlayan (hedavetü'ş-şey) iptida, iptidailik; buna bağlı olarak çölde oturan, çadırlarda yaşayan, kırdan, arazide olan ve yerleşik hayata geçmeyen insanların genel hayatı tarzı demektir. Bedevîlik İbn Haldun'a göre Hadaîliğin karşıtıdır. Hadaîlik: Hazır olmak, kişinin civarı, önü, yanı kök anlamlarından türeme bir kelime olup bedevîliğin karşıtı demektir. Ehl-i hader veya hadeti dendiğinde köylerde, kasaba veya büyük şehirlerde iskân olmuş, yerleşik hayat tarzı süren insan toplulukları akla gelir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren yazılmış çeşitli sözlük ve ansiklopedik eserlerde "Bedevîlik ve Hadaîlik" kelimeleri ele alınmış, etimolojik ve semantik anlamları araştırılmıştır. Ne var ki, İbn Haldun'a gelinceye kadar hiçbir eserde bu kelimelerin tamamiyle beşerî münasebetlerin kökeni, gelişmesi, toplum hayatında devlet, yönetim, mülk, siyaset, hukuk ve tarihin değişme seyrini tayin eden köklü sosyolojik anlamlarda kullanıldığını tespit etmek mümkün değildir. Nitekim dönün klasik ve bugünün modern çalışmalarına

devletin gelişmesi beş safhalıdır. Bunlardan birincisi, göçebelerin yerleşme safhası yani *Bedevîlik* devletin ilk tavrı olurken, *Hadarîlik* son tavrı olmaktadır. (Özçelik, 2016: 11). Son safhayı İbn Haldun sefahat ve düşkünlük evresi olarak da görmektedir. Toplumların ve devletlerin hayatındaki safhalar, bir ferдин hayatındaki aşamalara benzer. Bu belirlenmiş sıralamaya müdahale etmek imkânsızdır. Devlet, *bedevîlikte* sahip olduğu güçlü dayanışma ve metaneti, *Hadarîlik* aşamasında kaybetmektedir. *Hadarîlik* safhasında yerleşik düzen ve şehir hayatı ile gelen refah, lüks ve rahat yöneticilerin sadece kendi menfaatleri peşinde koşmalarına yol açmaktadır. Bu ise devletlerin yıkılma sürecinin temel sebebidir. İbn Haldun, refah, rahat ve sükûnun, yerleşik düzenin ve devletin doğasından olduğunu savunmaktadır. Bunlara sahip olan insanlar rahat, refah, lüks ve huzuru tercih ettiklerinden; uzun süre iktidarda kalan hanedanların idaresindeki devletin ihtiyarlaması ve çöküşü kaçınılmaz olmaktadır. Bu yaklaşım iktidarın ve devlet gücünün uzun vadede yöneticiler arasındaki yozlaşmanın temel sebebi olduğunu savunmaktadır. İbn Haldun toplum otoritesini ve devletin kaynağını soya bağlılıkta bulur. Ona göre bu durum üstünlüğe, üstünlük de otoriteye yol açar. Fakat üstünlük mücadelelerinin kişisel otoriteye dönüşmesi, devletlerin çöküşünü de hazırlar. İktidarın eninde sonunda yozlaşacağı ve ülkeyi kötü sonuçlara sürükleyeceği fikri İbn Haldun tarafından açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Bir çöküş teorisyeni, bir sosyolog olan İbn Haldun'un tarih ve toplum görüşü, Osmanlı Devleti'nin güçten düşmeye başlamasıyla birlikte muhtemel bir "çöküş" gitmekten nasıl kurtarılacağını düşünenler için temel başvuru kaynağıydı. Denilebilir ki, İbn Haldun'un görüşlerine olan bu ilgi, İbn Haldunculuk'tan söz ettirecek noktaya gelmişti. Bu bağlamda İbn Haldun Mukaddime'sini Kâtib Çelebi, Naîmâ, Taşköpr'izâde, Müneccimbaşı, Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa gibi Osmanlı düşünürlerinin kaynak olarak kullandıklarını söylemeliyiz (Özçelik, 2016: 53).

2. Devletlerde Gücün Yozlaşması Konusunda İbn Haldun'un Fikirleri

"Şeref ve Ululuğu bir tek şahısta toplamak devletin tabiatındandır." (İbn Haldun, 1989: 412). Diyen İbn Haldun şeref ve ululuğu bir tek şahısta toplamak devletin tabiatından olduğunu söyleyerek, bu konuda bilgiler vermekte ve bunu Kur'ân-ı Kerîm'deki çeşitli ayetlere dayandırmaktadır. Buna göre birçok topluluk ve boylardan teşekkül eden devletin oluşturduğu boylardan birinin kuvvetli olması ve diğerlerine galebe çalması

baktığımızda aynı olgunun söz konusu olduğunu görüyoruz. Bazı araştırmacıların dediği gibi, "İlmül-umran"ı yani "umran ilmini" kuran İbn Haldun'un bu alanda ne öncesi vardı ne de sonrası. Umran ilmi İbni Haldun'a özgü bir ilim sayılmıştır.

şarttır. Galebe gelen boy devleti ele geçirir. Bu surete de hepsi onun idaresi altında toplanır (İbn Haldun, 1989:422). Bilindiği gibi Türk-İslâm devletlerinde karizmatik lider anlayışının geçerli olduğu ve bir boydan sivrilerek ortaya çıkan hükümdarların diğer uluları hâkimiyetleri altına alarak idare ettikleri bilinen bir gerçektir.

“Bolluk ve refaha dalmak devletin bir tabiatındandır.” (İbn Haldun, 1989: 424). Diyen İbn Haldun, devletlerin bolluk ve refaha kavuşmalarının tabiatlarının bir gereği olduğunu söylemiş ve devlet yaşantısında zamanla lüks ve israfın arttığına işaret etmiştir. “Zaruri olan ihtiyaçlar dairesini aşan devlet, kaba hayat tarzını bırakarak lüzumsuz şeylere başvurur ince ve zarif ve süs kabilinden olan nesnelere çoğaltır. Adet, alışkanlık hallerinden kendilerinden önce hükümet sürenleri örnek edinirler. Bu hoş nesnelere onlar için elde edilmesi gereken bir ihtiyaç ve zaruret haline alır. Üstelik yemeklerin, giyimlerin, sergilerin, tabak ve çanakların nefis olmasına dikkat ederler. Bunlarla övünürler. Kendilerinden sonra gelenler bu hususlarda öncekileri örnek edinirler. Devletleri yıkılıncaya kadar bu adet ve alışkanlıklarını bırakmazlar. Kudret ve kuvvetleri ölçüsünde bu imkânlardan faydalanıp bolluk ve refah içinde yaşarlar. Özetle kendilerinden önce hükümet sürenler derecesine ulaşmaktan ibaret olan amaçlarına erinceye kadar bu şekilde hareket ederler.” (İbn Haldun, 1989: 424-425).

İbn Haldun, “devlet kurarak hükümdarlığı elde ettikten sonra hükümdarlar zorluklara katlanmayı bırakarak rahatlık ve sükûnet içine dalmaya başlarlar” demektedir. “Büyük yapılar ve saraylar yapmaya başlayan hükümdarlar, lüks kıyafetler giymeye başlarlar. Böylece hükümdarlar devlet ve kamu kaynaklarının meyvelerinden faydalanırlar. Kurdukları saraylarına sular akıtırlar, bahçeler ve havuzlar meydana getirirler. Bu suretle dünyada rahatlarına dalarlar. Rahatlığı zahmet ve meşakatlere tercih ederler. İktidarları dahilinde giyimlerinin incelik ve nefesliğine, yemeklerinin güzelliğine, tabak çanak ve yataklarının hoşluğuna önem verirler. Zamanla bunlara alışırılar. Nesilleri oğul ve torunları ata ve babalarından bunları miras alır.” (İbn Haldun, 1989: 425-426).

“Hükümdarların böyle bir hayat sürmesi devletin de gerileme yani ihtiyarlama çağının başladığının işaretidir” diyen İbn Haldun, yukarıda ele alındığı üzere iktidarın bir kişide toplanmasını doğal bulmaktadır. “Ululuk ve şeref, devleti kuran kuvvetlerden ibaret olan asabiyetler arasında ortak olduğu, devleti kurmak ve korumak için hep birlikte çalıştıkları çağlarda başkalarını kuvvetle yenerek memleketler ele geçirmek ve mülkü korumak için son derece çalışarak devlet sahibi olmanın ve onu kuvvetlendirmenin bir örneğini teşkil ederler.” (İbn Haldun, 1989:426). diyen İbn Haldun, nimetlerin ve servetin çoğalmasıyla bir akım alışkanlıkların da artacağına işaret eder. “Yeni alışkanlıkların artmasıyla masraflar çoğalır. Devlette aylıkları ve maaşları arttırmanın

zorunluluğu ortaya çıkar. Masraflar arttığı için gelirler masrafları karşılayamaz. Yoksullar mahvolur, zenginler lezzet ve nimetlere dalanlar, gelirlerini bu yoldan sarf edip tüketirler. Bunlardan sonra gelen nesiller de nimet ve zevk düşkünlüğü fazlalaşır. Böylece hükümdarlar, halktan ek vergiler talep etmeye mecbur kalır. Halk ise tasarruf imkânı bulamaz. Hükümdarlar onları cezalara çarptırırlar. Halkın mal ve servetine el konulur. Elllerinden alınan bu malları hükümdarlar kendi masrafları ve yakın adamları için harcarlar. Bu suretle cezalara çarptırılanlar işlerini düzenleme imkânı bulamazlar, onların zayıf düşmesiyle devlet de zayıf düşer. Bundan başka devlette israflar çoğalarak memur, asker ve diğer görevlilerin aylıkları, aldıkları bahşişler masraf ve ihtiyaçlarını karşılamadığı için hükümdardan ibaret olan devlet başkanı onların ihtiyaçlarını sağlamaya aylıklarını ve maaşlarını arttırmaya mecbur olur. Hâlbuki belirlenen vergiler belli ve muayyen olup artmaz eksilmez, pazarlarda satılan mal, eşya ve yiyecek maddelerine ve başka vasıtalarla olağan dışı vergiler ihdas edilir ise de bu vergiler mahdut nispette artırabilir. Devletin bu gelirleri aylıklara sarf edilir ise de onların ihtiyaçlarını karşılamaz ve ekonomik bunalım başlar (İbn Haldun, 1989: 426).

Devletin sınırlar, genişliği ve ömrü ile organlarını da anlatan İbni Haldun, Devletin sınırlarının genişliği ve ömrünün uzunluğu o devleti koruyanların sayılarının azlığı ve çokluğu ile mütenasip olacağı görüşündedir (İbn Haldun, 1989: 414).

Devlette kudret ve ululuk şahıslarda toplanarak, nimetler ve refah vasıtaları son haddini bulduktan sonra devletin ihtiyarlama çağının başlayacağına dair (İbn Haldun, 1989:426) bilgiler veren İbn Haldun birçok uruğ ve asabiyyetlerin yaşadıkları memleketlerde güçlü ve devamlı bir devletin kurulduğu nadirdir. (İbn Haldun, 1989: 417). Şeklindik görüşü beyan etmiştir. Aslında burada O, homojen devlet yapısının daha istikrarlı olacağı görüşünü yüz yıllar önce adeta ileriye görmüş ve keşfetmiştir.

Şahıslar gibi devletlerin de tabii ömürlerinin olduğuna (İbn Haldun, 1989: 431) devletin göçebelik devresinden yerleşik hayat devresine geçmesine (İbn Haldun, 1989: 436), Devletin geçirdiği çeşitli devreler ahalisinin ahlâk ve tabiatının bu devreler göre değişmesi (İbn Haldun, 1989: 444). konularını da ele alıp inceleyen İbn Haldun, Devletlerin bütün eserlerinin asıllarındaki kuvvetleriyle mütenasip olduğunu (İbn Haldun, 1989: 448) ve devletin başında olan hükümdarın ve kavminin köleler ve ihsaniyle yetiştirdiği kimseler sayesinde kuvvet kazanmasına ve güç elde ederek üstün gelmesine dair bilgiler verir (İbn Haldun, 1989: 460). Bürokrasi ve devlet çalışanlarının durumuna dikkat çeken İbn Haldun, devletin bağış ve ihsanlarıyla beslenenlerin köle ve azatlıkların devletin idaresindeki durum ve hallerinin (İbn Haldun, 1989:462). önemine

değirir. Ayrıca hükümdarın yani yönetimin uyruklarına karşı şiddetli muamelelerde bulunmaları çoğunlukla devletin nizamı ve düzenini bozacağını belirtir.

Görüldüğü gibi çeşitli yönleriyle devleti, yönetimi, halkı ve devlet çalışanlarını ele alan İbn Haldun, devleti idare etme sanatına işaret etmiş ancak devlette çöküş ve çözülmenin mukadder ve kaçınılmaz olduğuna işaret etmiştir.

3. Türk– İslâm Geleneğinde Devlette Gücün Hukuksal Yapısı ve Denetimi

3.1. Töre Yani Kanun

Türk siyaset düşüncesinde devletin belirli kaidelere göre idare edilmesi fikrinin derin tarihî kökleri vardır. Türk devlet geleneğinde hükümdarın uyması gereken kural ve teamülleri kapsayan *töre* kavramı siyasal meşruiyetin [kut] ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kavram kaynağını göçebe aşiretler arasında gelişen geleneksel hukuktan almaktadır; fakat bu hukuku töreye dönüştüren hükümdardır. Türk siyaset düşüncesine göre devletin kurucu kağanları mutlaka bir töre koymalıdır. Örneğin Selçukname'de Oğuz Kağan, arkasından gelecekler için vasiyet edip töre koymuştur. Orhon abidelerine göre, Gök Türk devletinin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca Türk milletinin ülkesini ve töresini ortaya çıkarmış, tanzim etmiştir. İltiş Kağan ise Gök Türk devletini esaret yıllarının ardından yeniden canlandığı zaman töresi bozulmuş olan milletini ecdadının töresine göre yeniden harekete geçirmişti. Abidelere göre Bumin Kağan “*böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, töremiz var*” diyerek devletin gücünü ifade etmiştir. Törenin devletin ayrılmaz parçası olduğu fikri nihayet üstte gök çökmedikçe ve altta yer yarılmadıkça Türk devletinin ve töresinin bozulmayacağı ifadeleriyle kendini göstermişti (İnalçık, 2012: 16).

Kadim Türk devlet geleneğinin töreye yaptığı vurgu etkisini Türklerin İslâmiyet'e girmesinden sonra da sürdürmüştü. Bu bağlamda İslâm siyaset düşüncesi içerisinde hukukun üstünlüğünü en çok vurgulayan siyasal metinlerden biri, bir Karahanlı Türkü olan Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılmıştı. Hâcib'in öğretisi Müslüman bir okuyucu kitlesine hitap etmekle beraber şeriatın ötesinde bir hukuksal çerçeve sunmaktaydı. (Black, 2001: 170). Yûsuf Has Hâcib'e göre, beylik iyi bir şeydi, fakat daha iyi olan şey kanundu ve onun doğru tatbik edilmesi şarttı.³ Çünkü beylik ancak kanun ile ayakta durmaktaydı⁴. Bu yüzden hükümdarın ülkeyi kanunlara göre ve adaletle ölçülü hareket ederek yönetmesi gerekiyordu.⁵ Kutadgu Bilig'de ifade edilen devlet–kanun birlikteliği,

³ “İdi edgü beglik takı edgüre: törü ol anı tüz toritgu kerek”

⁴ “Törü birle beglig turur ol örü,”

⁵ “Biri saklık ol bir törü il köki”

İslâm dünyasında Türk kökenli hanedanların çoğalmasıyla birlikte, İslâm siyaset düşüncesinde de etkili olmuştu (Erdoğan, 2016:93). Selçuklu devletinde şeriatın yanında kamusal hukuku tanzim eden örfi kanunlar ve bu kanunlardan sorumlu kurumlar meydana getirilmişti. Bu bağlamda Selçuklularda örfi hukuk konusunda uzman yüksek yargıçlar, kadiaskerler tayin edilmiş ve siyasi suçlara devlet hukuku çerçevesinde bakan bir yüksek mahkeme olan *Divan-ı mezalim* oluşturulmuştu (Köprülü, 2012:65). Şeriat kaidelerinden başka devletin idaresini düzenleyecek kamusal bir hukuk kavramı, Selçuklulardan sonra İslâm siyaset düşüncesinde kalıcı bir konum kazanmıştı. Bu kavram sayesinde göçebe aşiretler, şeriatta var olmayan fakat geleneksel olarak sahip oldukları hakları devletten talep edebiliyorlardı. Hükümdar bu hukukun dışında hareket ettiği takdirde töre ve kanun kavramları üzerinden eleştirilebiliyordu.

3.2. İslâm Şeriatı ve Kamu Hukuku (Ahkâmû's Sultâniyye)

İslâm siyaset düşüncesi, siyasal iktidarın belli bir yasal çerçeve içerisinde işlemesi fikrine hiç yabancı değildi. Şeriat kavramı hukuki bağlamda cezalar, muameleler ve ibadetleri içine alan bir kanunlar bütünüydü. Bu bütün, miras hukuku, aile ilişkileri, ticarete dair kurallar gibi medeni hukuku oluşturan konuların yanında toplumsal ve kamusal hayata yönelik anayasal bir çerçeve de sunmaktaydı. Bu çerçeve içerisinde şeriat, hükümetin çeşitli kurum ve yetkilileri arasında işlevleri, güçleri ve görevleri taksim ediyor; bunlarla halk arasındaki ilişkiyi tanımlıyordu. Şeriat üzerine çalışan hukuk bilginlerine ise fakih ismi verilmekteydi. Fakihler yüzyıllar boyunca hem medeni hukuk hem de kamu hukuku üzerine de ciddi çalışmalar ortaya koymuşlardı. Özellikle kamu hukuku üzerine ortaya konulan eserler, İslâm siyaset düşüncesinde, siyasal iktidarın hareket edeceği belirli bir yasal çerçeve inşa etmişti. (Crone, 2007: 420-421)

Fakihlerin ortaya koydukları kamu hukukuna dair çalışmalar özellikle XI. Yüzyıl'da İslâm siyaset düşüncesinde güçlü bir zemin bulmuştu. *Ahkâmû's Sultâniyye* kavramı üzerinden ortaya konan kapsamlı kamu hukuku eserleri hükümdarlar için ülke idaresiyle ilgili Şer'i hükümleri bir araya topluyordu. Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Maverdî gibi büyük İslâm âlimleri bu dönemde *Ahkâmû's Sultâniyye* isimli eserler kaleme aldılar. (Şafak: 1988: 554). Kamu hukukuna dair eserinin girişinde Maverdi, devlet idaresiyle ilgili şeriat kurallarının devlet adamları tarafından bilinmesinin şart olduğunu ancak bunların fıkıh kitaplarında çok dağınık bir vaziyette bulunduğunu ifade etmişti. Bu yüzden devlet adamlarının ülke idaresinde kullanmaları için İslâmi kaideleri içeren rehber niteliğindeki eserini kaleme aldığını belirtmişti. Maverdi eseri boyunca halife tayini, halifenin hak ve vazifeleri gibi kamusal konular üzerine geçerli olan Şeriat kurallarını tartışmış, farklı mezheplerin yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak vermişti.

(Erkal: 1988: 555). İslâm hukukçularının XI. Yüzyıl'da kamu hukukuna yönelik eserler yazması bu dönemde siyasal yapıda fıkıh bilgisine sahip olmayan yöneticilerin artmasının bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bu boyutuyla kamu hukuku üzerine yazılmış kapsamlı eserler, yöneticilere ülkelerini idare ederken uymaları gereken hukukî kaideleri göstermekteydi.

4. Osmanlı Düşüncesinde Gücün Yozlaşmasına Yönelik Tedbir ve Uygulamalar. Devletin İnşasında Meşru Kaynak Olarak Kanunlar ve Kanunlaştırma Faaliyeti

Osmanlı siyaset düşüncesinde, hükümdarın ülkeyi belirli kurallar çerçevesinde yönetmesi fikri geniş yer tutmaktaydı. Hükümdar ülkeyi keyfî kararlar ile yönetmeye kalktığında, devlet adamları bu durumu eleştirmek için iki önemli kavramı kullanabilirdi. Bunlar Türk devlet geleneği içerisinde oluşmuş kanun kavramı ile İslâm hukukunu meydana getiren şeriat kavramlarıydı. Bu kavramlar çerçevesinde Osmanlı düşünürleri kuruluş yıllarından itibaren siyasal gücün hukukî denetim altında alınması konusunda durmuşlardı.

Osmanlı Devleti'nde, idarenin hukukî çerçeveye dayanması fikri ilk siyasal metinlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmet'in merkezileşme siyaseti karşısında kurucu unsurlar siyasal muhalefetleri *kanun-ı kadim* kavramı üzerinden geliştirmişlerdi. Bu dönemde merkezileşme karşıtı siyaset yazarları arasında öne çıkan Aşıkpaşazâde, kaleme aldığı *Osmanlı Tarih'i*nde (Tevârih-i Âl-i Osmân), devletin kuruluş yıllarına göndermeler yaparak *kanun-ı kadim* kavramı üzerinden yaşadığı dönemin politikalarını eleştirmişti (İnalçık, 2005: 127). Fatih Sultan Mehmed'in nişancı Karamanlı Mehmed Paşa, kanun-ı kadimi bozmuş ve Osman Gazi'nin reyaya verdiği arazilere el koymuştu⁶ (Öz, 2010: 63). Aşıkpaşazade, eserinde Osmanlı tarihindeki bozulmayı merkezîyetçi politikaları ile hatırlanan I. Beyazıt ile başlatmaktadır. Ona göre Sultan Beyazıt dönemine kadar Osmanlı sarayında şarap sohbeti olmazdı. İlk üç hükümdar olan Osman, Orhan ve Murad dönemlerinde hükümdarlar şarap içmezler, ulemadan utanırlar ve onların sözünden çıkmazlardı⁷ (Aşıkpaşaoğlu, 2015: 63). Bu dönemlerde âlimler mansıp elde etmek için uğraşmaz, kadılık peşinde koşmazlardı. Fakat Aşıkpaşazade'ye göre Osmanlı beyleri İranlı ve

⁶ "Osman Gazi'nin zamanında verilmiş yerler var idi reyanun elinde. Tasarruf ede gelmiş idi. Eben anced su erlerine hizmet edegelmışler idi. Bu nişancı ol kanunu bozdu. Tekrar bunlardan dapu aldı."

⁷ "Ta Vilkoğlu kızı gelmeyince Sultan Bayezid sohbet ve işret neydügin bilmedi. Hiç şarap içmezlerdi ve Şarap sohbeti olmaz idi. Osman, Orhan ve Murad Han zamanında hamr içmezlerdi. Onlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı."

Karamanlı vezirler ile çalışmaya başladıktan sonra bu düzen bozulmuştu. Yabancı vezirlerin hileleri sonucunda Osmanlı hükümdarları günaha ortak olmuş ve akçe biriktirip hazine doldurmaya başlamışlardı⁸ (Aşıkpaşaoğlu, 2015: 64).

Aşıkpaşazade'nin eleştirdiği noktalar Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyıl'ın ikinci yarısında geçirdiği dönüşümler ile örtüşmektedir. Bu dönemde devlet gaza yapan bir uç beyliğinden bürokratik bir imparatorluğa dönüşmüştü. Bu dönüşüm sonucunda ülke idaresinde soyu kurucu ailelere dayanan tımarlı sipahiler yerine devşirmeler güç kazanmış, gerçekleştirilen mali düzenlemeler sonucunda vergi gelirlerinin önemli bir kısmı doğrudan merkezî hazineye aktarılmıştı. Bu düzenlemeler sonucunda eski imtiyazlarını kaybeden kurucu unsurlar hükümdarı eleştirmek için hukukî bir söylem geliştirmişler ve yeni uygulamaları kanun-ı kadime aykırı olmakla eleştirmişlerdi. Burada dikkat çekici nokta, merkezileşme siyasetinin de kendisini kanunlar üzerinden meşrulaştırmasıydı. Fatih Sultan Mehmed bu dönemde devlet teşkilatını yeniden düzenlemek için eşi görülmemiş bir kanun yazımı faaliyeti başlatmış, yeni imparatorluğun düzenini hukukî zemine taşıyan idari, mali ve cezaî sahaları içine alan detaylı ve sistemli bir yasal çerçeve oluşturmuştu. Ortaya çıkan yeni hukukî düzenin geçmişle olan bağları da kurulmuş ve kanunnamenin girişinde padişahın kendi yazısına yer verilerek "*Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, benim soyumdan gelenler de her nesilde bu kanuna göre ülkeyi yönetmeye devam etsin.*"⁹ (İnalçık, 2012 : 85). denilmişti.

Fatih'in merkeziyetçi siyasetini savunan siyaset yazarları da bunu hukukî dayanaklar üreterek gerçekleştirmişlerdi. Örneğin, hükümdarın merkeziyetçi siyasetini savunan siyaset yazarlarından Tursun Bey, eseri boyunca hükümdarın meşruiyetini hem örfi hem de şer'î hukuk üzerinden meşrulaştırmaya çalışmış; bu bağlamda tedbir kavramını öne çıkarmıştı. Tedbir kavramı eser boyunca bir yandan siyaset-i ilahi ve şeriat manasında diğer yandan ise örf anlamında kullanılmaktaydı. Bu amaçla Tursun Bey hem Kuran-ı Kerim ve klasik fıkıh kitaplarına göndermeler yaparak hem de Cengiz Han yasasına atıfta bulunarak, hükümdarın merkezileşme siyasetine hukukî bir dayanak yaratmaya çalışmıştı.

⁸ "*Heman kim Osman beylerine Acem ve Karamanlılar musahib oldu. Osman beyleri dahi dürlü dürlü günahlara mürtekeb oldular... Dürlü dürlü hile ile âlemi doldurdular. Ondand evvel hesap defter bilmezlerdi. Onlar telif ittiler. Akçe yığıp hazine itmek onlardan kaldı.*"

⁹ "*Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur evlad-i kiramım neslen bade neslin bununla amil olalar*"

Fatih Sultan Mehmed'in ortaya koyduğu kurumlar güçlendikçe ve devlet imparatorluk yapısına büründükçe, Aşıkpaşazade'nin Kanun-ı Kadim'e aykırı gördüğü uygulamalar Kanun-ı Kadimin kendisi olmuştu. Bu kanunlar zaman içerisinde yeni imparatorluğun yönetici zümreleri tarafından benimsenmiş ve ülke idaresinin hukukî çerçevesi olarak yorumlanmıştı. Bu yüzden de Fatih'in iktidarını pekiştiren kanun kavramı sonraki yüzyıllarda hükümdarların keyfî uygulamalarını kısıtlamak için kullanılmıştı.

5. Osmanlı Devlet Bürokrasisinin Gelişmesi ve Hukuk Müeyyidelerine Göre Devletin İşletilmesi Düşüncesi

Osmanlı siyaset yazarları, XVI. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren iktidarın hukukî zemini üzerinde ehemmiyetle durmuşlardır. Osmanlı nasihatnâme yazarları kendi konum ve görüşlerine göre değişen fikirler öne sürseler de, değişen yaklaşımlarını kanun-ı kadime ve şeriata gönderme yaparak savunmuşlardı. Böylelikle siyaset düşüncesinde ülkeyi idare edenler hukukî bir tartışmanın konusu olmuşlardı. Nasihatnâmelerde giderek yoğunlaşan kanun-ı kadime ve şeriata uygunluk tartışması; makamları ve idareyi, zamandan ve şahıslardan bağımsız bir şekilde tanımlamaktaydı. Bu tanımlama devlet adamları için düşünce hayatında önceden belirlenmiş bir çerçeve çizmekteydi. Bu çerçeve öncelikle mümin olarak başta hükümdar olmak üzere tüm devlet adamlarının ilahi emirlere yani şeriata uymasını vaz etmekteydi. Şeriat kurallarına yapılan vurgu üzerinden, hükümdar ve devlet adamlarının, ülkeyi yönetirken İslâm hukuku kapsamında hareket etmesi bekleniyordu. İslâm hukukunun her Müslümana tanıdığı temel hak ve özgürlüklerin altı çizilerek; siyasal otoritenin yetkilerini bu hak ve özgürlüklere dokunmadan kullanması gerektiği dile getiriliyordu. İslâm hukukunun yanı sıra öne çıkan kanun-ı kadim kavramıyla birlikte ise, devlet adamları ve hükümdarların öngörülebilir olması ve yönetici sınıfların süregelen beklentileri ile uyumlu çalışması talep ediliyordu. Böylelikle Osmanlı siyaset yazarları özellikle yönetici zümre içerisinde yükselen rahatsızlıkları, hukuka uygunluk tartışmaları üzerinden siyasal iktidara yansıtabiliyorlardı.

Osmanlı siyaset yazarları XVI. yüzyıl'ın ortalarından itibaren, hükümdarı ve siyasal iktidarı hukuka uygun hareket etmesi üzerinden meşrulaştırmaya ve yüceltmeye başlamışlardı. Bu bağlamda iktidarının ilk birkaç yılında Rodos'u, Belgrad'ı ve Macaristan'ı fethetmesi üzerine dönemin saraya yakın yazarlarınca sahipkırın, Avrupalı yazarlarca muhteşem olarak adlandırılan Sultan Süleyman, XVI. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tarih ve siyaset yazarlarınca şeriata bağlılığı ile övülmüş ve ülkede hukuku tesis etmesinden ötürü Kanuni lakabı ile anılmıştı. Osmanlı siyaset yazarları kanunun tesisini ideal hükümdarın vazgeçilmez bir özelliği olarak

yorumlamışlar; Sultan Süleyman'ı hiçbir zaman kibre kapılmayan, daima tevazu ve şükür vadisinden giderek şeriatın kaidelerini harfiyen uygulayan bir Müslüman olarak övmüşlerdir (Şahin, 2014: 221).

Hukuka ve şeriata bağlı kalarak ülkeyi idare etme ilkesi zaman içerisinde siyaset metinlerindeki önemini artırarak siyaset yazarlarınca Osmanlı hanedanının ayırıcı özelliği olarak sunulmaya başlanmıştır. Bu metinlerde devletin mevcut başarıları, kanunlara ve şeriata bağlı kalmasıyla izah ediliyor; mevcut sorunlara yine aynı ilkenin ihlali ile açıklanıyordu. Bu bağlamda Veysi, *Habname* isimli siyasetnamesinde Osmanlı devletini, diğer tüm devletlerden ayırmaktaydı. Ona göre tarih boyunca farklı devletler farklı sorunlarla karşılaşmış ve nihayet bu sorunlar sebebiyle dağılarak karışıklığa sürüklenmişlerdi. Fakat Veysi'ye göre Osmanlı Devleti'nin durumu farklıydı. Çünkü Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren şeriat kurallarına göre yönetilmiş ve bu sayede gelişerek güçlenmişti. İslâm hukuku Osmanlı Devleti için o kadar önemliydi ki, padişahlar aldıkları kararları uygulamadan önce, kararın şeriata uyup uymadığını yedi, sekiz defa kontrol etmekteydiler. Kararların şeriata uygunluğunu denetlemek ve bu denetimden sonra yürürlüğe sokmak devletin kanunu idi. Osmanlı Devleti'nin temeli şeriata uygun hareket etmek olduğuna göre, bu ilkeden sapılmadığı sürece devlet sonsuza kadar yaşayacaktı (Veysi, 2011: 76).¹⁰

Veysi'nin ortaya koyduğu tarih yorumunda İbn Haldun tesiri oldukça açıktır.¹¹(Okumuş,2009: 83). O da tıpkı İbn Haldun gibi devletlerin yükselişini ve çöküşünü hükümdarların kişiliklerinden bağımsız bir şekilde ele almış ve konuyu tarihin akışı kapsamında tartışmıştır (Veysi, 2011: 76).¹² Fakat İbn Haldun'dan farklı olarak Veysi, devletin çöküşünü mukadder görmemiş; hukuk kurallarına bağlı kaldığı takdirde Osmanlı Devleti'nin kıyamete kadar ayakta kalacağını ifade etmiştir. Veysi bu yaklaşımıyla Osmanlı hanedanını, kökeniyle veya kazandığı zaferlerle değil İslâm hukukuna duyduğu saygıyla yüceltmiş ve meşrulaştırmıştır. Ona göre hukuk kurallarına sadakatle bağlı kalan bir devlet zamanın akışına direnebilir ve sonsuza kadar yaşayabilirdi.

¹⁰ "Âdem'den bu ana gelince her günü zikr eylesem her birinde bir vaka-i azime zuhur itmişdir ki istima-ı mucib-i melaldir... Devleti aliyye-i Osmaniye ibtidai riayeti şer itmekle böyle ser-efraz olmuştur. Zaman-ı saltanat-ı Kiyumers'den bu ana gelince dahi bir padişah-ı al-i Osman gibi riayet-i canib-i şer-i şerif itmek üzere isdar-ı ahkâm itmemişdir. Selatin-i azam-ı al-i Osman her emrde yazılan maddeyi yedi sekiz kerre şeriye irca itmek kanunlarıdır. Madam ki sütte-i devlet-medar-ı Osmani esası riayet-i şer-i şerif üzre vaz olunmuştur, kıyamete dek rahne-gir-i halel pezir olmaz."

¹¹ Veysî 1598'de İbn Haldun'un Mukaddime' sinin el yazmasını Mısır'dan elde etmiştir.

¹² "Mesaib ü beliyat her asrda reayanın niyyet-i fasidesinden lazım gelmiştir. Padişahların bu babda medhali yoktur."

Veysi'nin yaklaşımına benzer bir şekilde *Kitab-ı Müstetab*'da Osmanlı Devleti'nin tüm başarıları hukuk içerisinde hareket edilmesi ile açıklanmaktaydı. Esere göre, Osman Gazi devleti kurduğu tarihten III. Murad dönemine gelinceye kadar Osmanlı idarecileri adalet yolundan sapmadıkları, şeriat kurallarını harfiyen uyguladıkları ve her açıdan Osmanlı kanunlarına riayet ettikleri için devlet yenilmez bir güce kavuşmuş ve arka arkaya zaferler kazanarak büyük fetihler yapmıştı (Yücel, 1988: 2).¹³ Fakat esere göre, III. Murad döneminden itibaren yöneticiler kanun-ı kadime aykırı icraatlar içine girdikleri ve şeriata aykırı kararlar aldıkları için ülkenin temelleri sarsılmış ve düzen bozulmuştur (Yücel, 1988: 2).¹⁴ Yazara göre çözüm, hükümdarın bizzat beylerbeylerine, sancak beylerine, kadılara ve diğer hükümet görevlilerine talimatnameler göndererek onları ülkedeki tüm hukuksuz eylemlere karşı uyarması ve özellikle İslâm hukukuna uygun şekilde çalışan idarecileri makamlarında tutmasıdır (Yücel, 1988: 28).¹⁵

Nasihatname yazarları, devletin gücünü ve başarısını izah ederken olduğu gibi devletin aksayan yönlerini açıklarken de şeriata ve kanunlara gönderme yapmaktaydılar. Hasan Kâfi Akhisârî'ye göre iktidardaki çürümenin en açık belirtisi, idarenin şeriat hükümlerini yerine getirmemesi ve yöneticilerin şeriat kurallarını dikkate almadan idareyi

¹³ “*Merhum ve magfurun-leh cedd-i emced-i hakani Sultan Osman Han-i Gazi-Aleyhir-rahmetil-Bari rahmeten vasiaten-hazretlerinin zaman-i asrlarından merhum ve magfurun-leh Sultan Murad Han ibn-i Sultan Selim Han hazretlerinin eva'illerine gelinceye değin her sadra gelenler ve hukkam namında olanlar da'ima işleri adalet tarikine sai ve salik ve şer-i şerif-i Nebeviyyeyi icra itmeğe munselik ve her vechile kanun-i munif-i Al-i Osman-ı gozetmeleriyle bunca feth ve futuhat ve bunca kılac ve memleketler kabz ve zabt olunmuşdur.*”

¹⁴ “*Fe-emma muşarun-ileyh merhum Sultan Murad Han-Tabe serahuhazretlerinin zaman-ı saadetlerinden beru olan hukkam ve vukela-i devletin adaletliklerinde kusur ve işlerinde su-i tedbir ve Devlet-i Aliyye umurunda nice ve nice ihmalleri olub da'ima kanun-i kadime muhalif mesleke salik oldukları ecluden... ve hilaf-i şer katl-i nefis ve rüşvet ve hilaf-i kanun hareket ve bil-cumle kec tarika salik oldukları halde daima saadetlu padişahımızı vebale koyub ve bu sebebler ile ahval-i alem muşevveş ve muttasıl bu Devlet-i Aliyyeriin temeli kazılmak uzere dir.*”

¹⁵ “*mir-i miran ve mir-i liva ve kuzat ve sa'ir hukümet namında olanlara tenbih eyliyesin ki hilaf-i şer katl-i nefis olunmayub ve idmesneye zulm ve tacaddi olunmayub herkes eyyam-ı adaletimde asude-hal olalar ve her mansıb ki virilmek lazım geidikde tafahhus ve tetebbuç idub mahall ve mustahakk olanları rikab-i humayunuma telhis ve arz eyliyesin ve kimesneden rüşvet ve hedaya namiyle ve yahud gayri tarikile nesnelere alub ve bu sebeb ile ehl durur iken el-iyazu bi'llah na-ehle mansıb arz ve telhis eylemekden begayet hazer eyliyesin ve bir kulum madam ki mansıbdadalet* iizredir ve recaya ve beraya kenduden riza ve şukran uzre olalar ve her işi şer-i şerif-i nebeviye muvafık ve mutabık ola ol makule kullarımı zinhar ve zinhar garaz ile ve yahud hazz-ı nefis ile azl itdirilmek icun bir tarik ile rikab-ı humayunuma arz eylemiyesin. Belki ol makule kullarıma hidmet ve diyanetleri mukabelesinde istihkaklarma gore hilcat-ı fahirem ile ve yahud anın fevkinde olan mansıb ile arz eyliyesin.*”

yürütmesiydi (Hasan Kafi, 2011: 183).¹⁶ Gelibolulu Mustafa Âli eserinde idari işleyişteki bozulmayı işlerken tüm sorunları kanunsuz olarak ortaya çıkan uygulamalar çerçevesinde tartışmaktaydı (Gelibolulu, 2015: 343).¹⁷ Koçi Bey, risalesinde benzer bir şekilde saray mensuplarının yozlaşmasından (Koçi Bey, 2011: 115)¹⁸, ilmiyenin gerilemesine (Koçi Bey, 2011: 154),¹⁹ toprak sisteminin bozulmasından (Koçi Bey, 2011: 160)²⁰, ordunun zayıflamasına (Koçi Bey, 2011: 169).²¹ ülkedeki bütün aksaklıkları kanunsuz uygulamalara bağlamaktaydı (Erdoğan, 2011: 63).

Bürokrasinin kurumsallaşarak güçlendiği bir dönemde Osmanlı siyaset yazarlarının kanunu ve şeriatı ideal yönetimin temeli olarak yorumlamaları; yönetici sınıf içerisinde giderek güçlenen kanun ve hukuk bilincinin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Bu dönemde nasihatname yazarları, hükümdarları ve devlet adamlarını askerî meziyetlerinden ziyade kanuna uygun hareketleriyle övmüşler; ülkenin sahip olduğu gücü kanunların başarısı ile açıklamışlardır. Dönemin siyaset yazarları görüşleri çözüm önerileri ne olursa olsun, devletin içinde bulunduğu sorunların hukuksuzluktan kaynaklandığı savunmuşlar ve bu sorunların çözümünü yine kanunlara saygıda aramışlardır. Osmanlı hanedanı dahi hukuka olan sadakati üzerinden meşrulaştırılmış ve övülmüştür. Bu dönemde siyasetin meşruiyet kaynağı olarak kanunların ve hukukun giderek öne çıkması, devletin yaşadığı bürokratik kurumsallaşma ile beraber gelişmişti. Güçlenen bürokrasi devletin belirli bir gelenek ve kurallar bütünü içerisinde idare edilmesini, kanunlara ve şeriata göndermeler yaparak talep etmişti.

¹⁶ “Zeval-i saltanatın en zahir alameti, ahkam ile amel olunmamaktır. Dahi şeri’at ahkâmını tenfiz ve icra itdürmeğe mukayyed olmayub kayırmamaktır.”

¹⁷ Gelibolulu, bozukluğa sebep olduğunu düşündüğü uygulamaları tartıştığı *Nushatu’s Selâtin’in* ikinci bölümüne “*Hilaf-ı kavanin zuhur iden ihtilal-i mevfur*” ismini vermiştir.

¹⁸ “Ve haremi Hümayuna hilaf-ı kanun Türk ve Yörük ve Çingane ve Yahudi ve bi-din ve bi-mezheb nice kallaş ü ayyaş şehir oğlanları girer oldu”

¹⁹ “Halen tarih-i ilm dahi fevkal hadd mütegayyir olmuşdur ve aralarında cari olan kanun-ı kadim tenezzül bulmuştur.”

²⁰ “*Memalik-i İslâmiyyede vaki olan tımar ve zeametın güzıdeleri hilaf-ı şer-i şerif ve mugayir-i kanun-ı münif kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin havass-ı hümayuna ilhak edüb*”

²¹ “*Etraf ü eknaftan bi-hadd ve bi-şümar halaik cem olub izdiham-ı nas bir mertebeye vardı... cümlesi yenicerilik istayüb gayri nesne ile müteselli olmayacak taraf-ı saltanat-ı aliyyeden muradlarına müsaade buyurulub ol tarihte yeniceri ağası olan Ferhad Ağaya emr olundukda ağayı müşarün ileyh dahi ocak zabıtlarıyla meşveret edüb cümlesinin reyı bunun üzerine oldu ki Böyle olursa ocağımıza ecnebi ve bigane duhul eder. Ocadka cari olan kanun ve kaide elden gider. Devlet-i Aliyye’ye bunun zararı vardır deyü razı olmadılar. Bilahire akıbet-endiş olmayan bazı nüdema ve mukarrebanın padişah-ı âlem-penah hazretlerine ilhah ve ricalarıyla taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tekrar murad olunub ağa-yı müşarün ileyh yine kabul etmeyüb azli ihtiyar eyledi. Yerine ağa olan Yusuf Ağa Ağa çırağı namıyla taife-i mezbureyi ocağa idhal edüb bir bidat ihdas eyledi*”

6. Osmanlı Geleneksel Düzeni ne Övgü ve Kanun Bilinci İlişkisi

Nasihatname yazarlarının kanunlara yaptıkları vurgu, modern tarihçiler tarafından yönetici sınıf içinde güçlenen hukuk bilincinin bir işareti olarak değil daha çok geleneğin övgüsü olarak yorumlanmıştır. Şüphesiz ki Osmanlı siyaset düşüncesinde, düzeni sağlayan kurallar ile gelenek arasında güçlü bağlar mevcuttu. Siyaset yazarlarının genel yaklaşımına göre geleneksel kurallara riayet edildiği sürece ülkenin düzeni de korunurdu. Bu yaklaşım, nasihatnamelerin Kuran-ı Kerim'de geçen "*Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların halini değiştirip bozmaz*" mealindeki *Ra'd Suresinin* 11. ayetine yaptıkları çok sayıda atıfla kendisini göstermektedir. Siyaset yazarlarının fikirlerini savunurken, istikrarlı ve başarılı bir geçmişi kendilerine dayanak göstermeleri, siyaset düşüncesinin durağanlığını değil; dönemin siyaset dilini ve meşruiyet kaynaklarını göstermektedir (Erdoğan, 2016: 10).

Öncelikle dönemin siyaset yazarlarının kadim uygulamaları kanunlaştırma çabalarına yeni fikirlere kapalılık olarak değil sınıfsal çıkarların muhafazası olarak görmemizde fayda vardır. Zira XVII. yüzyıl'ın ilk yarısında nasihatname yazarları kendilerinin de dâhil olduğu yönetici zümre ile vergi mükellefleri arasındaki keskin sınıfsal ayrımın giderek zayıflamasını endişe ile izliyorlar ve devletin yaşadığı istikrarsızlık ile yönetici sınıfın kaybolan imtiyazları arasında bağlar kuruyorlardı. Bu yazarlar için kanun kavramı ile kadim düzen arasında kuvvetli bağlar mevcuttu. Onlara göre, tımar sistemine dayalı ve sosyal hareketliliğe kapalı eski siyasal düzen, kanunun kendisiydi. Bu düzene uymayan her türlü uygulama kanunsuzluktu. Ayn Ali Efendi'nin²² *Kavanin-i Al-i Osman*'ı, *Kitab-ı Müstetab* ve *Koçî Bey Risalesi*, bu yaklaşımın tipik örnekleriydi. Bu eserlerde yazarlar, kanun kavramını kadim dönemin uygulamaları ile eşanlı görüyorlar ve kendi sınıfsal çıkarlarını hukuksal bir düzlemde savunmuş oluyorlardı. Bu bağlamda atamaların uzun süreli olması ve atamalara eşlik eden maddi gelir ve mülklerin babadan oğula geçmesi gibi kadim imtiyazlarını hukukî çerçevede talep ediyorlardı.

Siyaset metinlerinde dile getirilen kadim dönem kanunları, mutlak ve somut bir geçmişin ihyası anlamına gelmiyordu. Farklı fikirlerdeki Osmanlı düşünürleri kendi ideal düzenlerini savunmak adına kanun-ı kadimi farklı yorumlayabiliyorlardı. Örneğin mansıpların sadrazam tarafından mı yoksa hükümdar tarafından mı dağıtılması gerektiği konusunda farklı fikirlere sahip nasihatname yazarları, kendi yaklaşımlarını savunurken aynı kavrama yani kanun-ı kadime gönderme yapmaktaydılar. Bu bağlamda sadrazamların sıkı denetim altında tutulmasını ve üst düzey makamların sadrazam değil hükümdar tarafından dağıtılmasını öneren *Hırzû'l Mülük*'ün yazarı

²² XVI. Yüzyıl Osmanlı müellifi ve defter-i hâkânî emindir. Kesin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir.

yaklaşımını kadim uygulamaları dayanak göstererek desteklemekteydi²³ (Yücel, 1988: 189). Buna karşılık sadrazamın mutlak bağımsız ve tam yetkili olmasını savunan Koçi Bey de karşıt fikirlerini yine aynı kavramı yani kadim uygulamaları işaret ederek savunmuştu²⁴ (Koçi Bey, 2011:193). Geçmişin farklı yazarlar tarafından farklı şekillerde sunulması, siyaset yazarlarının geçmişi amaç değil araç olarak gördüklerini ve asıl gayelerinin kendi ideal düzenlerini meşrulaştırmak olduğunu göstermektedir.

Osmanlı siyaset yazarlarının kanun bilinci bütünüyle kadim düzenin övgüsünden ibaret değildir. Eserlerinde kanun bilincini öne çıkararak, devletin belirli kurallar içinde işlenmesini savunan kimi nasihatname yazarları, kanunları geçmiş kuralların ötesinde yorumlayarak ihtiyaç duyulduğu takdirde kadim kuralların değiştirilmesini savunmaktaydılar. Örneğin eseri boyunca hukuka aykırı bulduğu hareketleri eleştiren²⁵ (Gelibolulu, 2015: 358–539). ve siyasal söylemini bunun üzerine inşa eden Gelibolulu Mustafa Âli, devletin çıkarları için gerekli olduğunu düşündüğü konularda kanun-ı kadime bakılmadan hareket edilmesi gerektiğini savunmaktaydı.²⁶ (Gelibolulu, 2015: 324). Mustafa Âli'ye benzer bir şekilde *Kitabu Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il Müminin*'in yazarı, eseri boyunca farklı meseleleri ele alırken çözüm önerilerini hukukî çerçeve içerisinde açıklayarak gerekli kanunların altını çizmektedir. Yazara göre devlet adamlarının geçerli kanunları bilmesi hayatidir ve atamalarda kanunları bilenlere öncelik verilmesi gerekmektedir²⁷ (Yücel, 1988: 113). Fakat yazarın siyaset diline

²³ “Ol zamanda bir manşib mahlül oldukça vezir-i azam makşüd idindükleri kimesnelerden birine alivirmege sacy idüp ol kimesneye dir imiş ki: “İnşâ allâhu teâlâ yarın arz ideyin; amma tahkik sana virilecegin taahhüd idemem. Şâyed arz eyledüğümde pâdişâh hazretleri bir âhar kullarına inâyet buyuralar, hele var ducâyâ meşğül ol.” diyü cevâb virirmiş, Hattâ ol kimesneye bazı ahibbâsı: “Mübârek olsun.” didüklerince ol kimesne dahi dirmiş ki: “Neden bildünüz ol manşib bana virileceğin? Şâyed arz olundukta pâdişâh hazretleri âhare vireler,, diyü cemi taşarrufâtı pâdişâh hazretlerine hamî iderlermiş. Şimdiki hâlde bir mansıbı ki vezir-i azam dahi arz itmedin bir kimesneye virdüm dise, ol kimesne hemân ol mansıbı kendüye mukarrer bilüp aşlâ tehallûf ihtimâlin virmez ve cemi dostlan gelüp: “Mübârek olsun.” dir olmışlardır. Bu sözlerde çok nükte vardır, inşâ'allâhu teâlâ an-karib malûm-ı şerifleri olur.”

²⁴ “... Merhum ve mağfur Sultan Süleyman Han Zamanının Kemali Beyanındadır... Vezir-i azam müstakill olub umur-ı saltanata kimesne müdahale etmezdi.”

²⁵ Nushatüs Selatin'de geçen birkaç hukuksuzluk eleştirisinin örneği için bakınız “Arabistan kadılarının Takrir-i dava deyu akça almaları ve müddeiye hüccet ü temessük olmayan tahrirden ücret istemelerine şer-i şerife muvafık ve ne adat-ı guzat-ı selef mutabıkdır.” ; “Ve tarik-i şer-i şerifi koyub rah-ı zulm ü taadiye gitmeyeler”

²⁶ “İhtiyar-ı ukala ve istihdam-ı hükemada kanun-ı kadim degüldür deyu taallül olunmayub ol adet- melufe müsteviyetül akdam olan eşhas-ı masnufa mabeynlerinde icra oluna ki res-i meal nakd-i idrak idügi Ruşen ve sermaye-i makasid u amal gevher-i zihn-i derrak olduğı müberhendir.”

²⁷ “Nitekim kanun bilür eski çavuşlardan Çavuşbaşı ideler ağa olduğı gibi üstad olur, hiç kimseye sormaz ki çavuşbaşıliğin hizmeti nedür, nice ideyüm deyu şaşmaz; güya ki on yıldan berü çavuşbaşıydı şöyle hizmet

yansıyan kanun bilinci geleneğin övgüsünden ibaret değildir. Yazar gerekli gördüğü yerlerde kanun-ı kadimin uygulanmasını teklif ederken²⁸ (Yücel, 1988: 107-108). kadim kanunların hatalı olduğunu düşündüğü yerlerde yeni kanunların hazırlanmasını teklif etmektedir. Örneğin yazara göre çayırların köylüler tarafından değil sipahilerin maiyetinde bulunan seyisler tarafından biçilmesi daha verimli sonuçlar üretmektedir. Bu bağlamda köylülerin devlet arazisindeki çayırları zorla biçmesini öngören eski kanunun kaldırılmasını savunan yazar, sadrazamın yeni bir kanun hazırlaması gerektiğini ifade etmektedir²⁹ (Yücel, 1988: 118). Yazar kanun konusundaki bu dinamik yaklaşımını şu sözlerle dile getirmektedir (Erdoğan,2016: 102).

"Diyelim ki kanundur fakat bu kanunu koyanlar ya Hersek oğludur ya da Karagöz Paşadır ki bunlar okuma yazma bilmeyen adamlardır, lazım mıdır şimdiki zamanın akıllı ve bilgili yöneticileri onların yolunu takip etsin. Allaha şükür bu konu ne sünnettir ne de farzdır ki terk etmekle günaha girilsin...(Yücel, 1988: 118). Bu kanun peygamber zamanından kalmış değildir ki bozmak günah olsun. Karagöz Paşa ya da Hersek oğlu zamanında onlar öyle uygun gördüğü için kanunlaşmıştır. Allaha şükür şimdiki sadrazam hazretlerinin aklı ve bilgisi onlardan fazladır, kendi yaklaşımını ortaya koymalı ve okuma-yazma bilmeyen eski vezirlerin yolundan ayrılmalıdır." (Yücel, 1988: 89).

*Kitabu Mesalihil Müslimin'*de ortaya çıkan üslup, Osmanlı siyaset düşüncesinde hukuk ve gelenek ilişkisinin tek modele indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bu bağlamda, siyaset yazarlarının önemli bir kısmı fikirlerini savunurken, başarılı bir geçmişin mirasını kendilerine dayanak gösterip kanun ile kadim arasında güçlü bağlar kurmuşlarsa da; eski kanunların övülmesi siyaset yazarlarının asıl amacı olmamıştır. Yazarlar XVII. Yüzyıl'dan itibaren sınıfsal çıkarları ile devletin bekasını örtüştürerek, geleneksel imtiyazlarının korunduğu makbul bir geçmiş tasvir etmişler; böylelikle

ider, alelhusus ki haricden reisülküttab olmak heman üslubi ve kanun-ı kadimi çak başından bozmağa sebep olur."

²⁸ *"Eğer Vezîr-i azam hazretleri zamânmda bu zulm defolursa kadîm kânûn üzre hükmede yazıldığı üzre hemân her kişinin mevcûd olan koyundan resm alınub eski defterle kimseye zulm itmeseler hem sevâb-ı azîm hâsıl olub hem koyunu olmayan dahî zulm götürüldü deyü her kişi koyun almağa cehd iderdi"*

²⁹ *"Şol veçhile ki mahruse-i İstanbul etrafında olan karyeler ta Çorlu'ya varınca sal be-sal işlerin güçlerin koyub bir iki ay cebren ve kahren beğlik çayıra hizmet iderler, nedir ki adet-i kadümdür dirler ... Zira Türklerin ekseri tırpan tutmak bilmezler, çayırı her yıl çok ziyan iderler ve Istabl-ı amireye götürmekte dahi Türklerin iki barabaya yükledikleri otluğu beğlik katırcı bir katıra yüklerdü. Girü bu acemi oğlanları sayıslere katırcılara yükletmeyğe yardım itseler beğlik katırcılarla bilece taşıyalar fil-hal halas olub ne otluk islanurdu ve ne Türklere zaid bu kadar akçe harç olunurdu. Ve bu kanunu koyan Vezîr-i azam hazretlerine hey çayır zamanı geldikte bu çayır zahmetin çeken bir iki bin Türk ehli ve ayali ile şok kadar hayr dualer idelerdi ki ta ruz-i kıyamet bu hayr dua munkati olmayaydı hem hazine-i amireye müfid hem Müslümanlara müfid olurdu."*

taleplerini kadim kanunlar olarak sunarak, yaklaşımlarını meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Gerçek amaç geçmişin ihyası olmadığı için yazarlar, eski kanunların ne olduğu konusunda tam bir mutabakata varamamışlar ve geçmiş uygulamaları farklı şekillerde sunarak fikirlerini savunmuşlardır. Dahası kimi siyaset yazarları kendi yaklaşımlarını ve doğrularını desteklemek adına, kanun bilincini terk etmeden kadim uygulamaları eleştirmiş ve ülkenin değişen ihtiyaçlarına cevap verecek dinamik bir hukukî zemin önermişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı siyaset yazarlarının kanun-ı kadim vurgusu düşüncenin kendini tekrar etmesi ve sadece bir geçmiş özlemi olarak değil, yönetici sınıf içerisinde gelişen gelenek ve hukuk şuurunun bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

7. Sonuç

Bir bütün olarak baktığımızda, Osmanlı devletinin henüz kuruluş yıllarından itibaren devraldığı güçlü geleneklere dayanarak kendi hukukî çerçevesini inşa etmeye başladığını ifade edebiliriz. Bu hukukî çerçevenin dışında hareket eden hükümdarlar dönemin siyaset yazarlarınca kimi zaman şeriata kimi zamansa kanun-ı kadime aykırı hareket etmekte suçlanabiliyordu. Özellikle XVII. yüzyıl'dan itibaren siyasal tartışmalar kanuna ve şeriata uygunluk ekseninde geliyordu. Bu tartışmalarda gelenek ile kanunlar arasında güçlü bağlar bulunmakla birlikte; geleneğin övgüsü kanunları değişmez ve sabit kılmıyor tam tersine geçmişin farklı yorumları üzerinden dinamik bir hukuki tartışma doğuyordu. Tüm bunlar Osmanlı siyaset düşüncesinde güçlenen hukuk bilincinin göstergeleriydiler. Fakat düşünce dünyasında güçlü yasal çerçeveler bulunması, devletin anayasal bir düzen içerisinde hareket ettiğini anlamına gelmemektedir. Hem kanun hem de şariat idareyi ve siyasi düzeni içine alan, gücün kullanımını organize eden ancak kısıtlamayan bir kurallar bütünüydü. Bu kurallar ancak kısıtlamalar içerdiği takdirde anayasal bir devlet düzeni doğabilirdi. Kanunların ihlal edildiğini tespit eden otorite sahibi kurular ve yaptırımları uygulayacak resmi mekanizmalar olmadığı sürece idarenin hukukiliği ancak bu kurallara inanan idareciler iş başında olduğu sürece geçerli olmaktadır.

Bu temel varsayım Batı'da liberalizmin şekillenmesinde ve modern siyaset düşüncesinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. "Mutlak güç mutlaka yozlaştırır" şeklinde ifadesini bulan yaklaşım tarzı zamanla hükümetlerin denetlenmesi ve farklı organlarla dengelenmesi fikrini ortaya çıkarmıştır.

Türk düşünce hayatına bakıldığında Osmanlılarda iktidarı kanunlarla ve teamüllerle düzenleme fikrini hem kadim Türk devlet geleneğinden hem de Şeriattan aldıkları

değerlerle savunmuşlardır. İbn Haldun'un devlet teorisine eserlerinde açıkça yer veren Veysi, Gelibolulu Mustafa Ali ve Hasan Kâfi Akhisari gibi Osmanlı nasihatname yazarları Kuran-ı Kerim'de geçen "Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini bozmadıkça Allah onların halini değiştirip bozmaz" mealindeki Rad suresinin 11. ayetine atıfta bulunarak devletlerin ayakta kalabilmesini iktidarın kadim teamüllere ve kanunlara uygun hareket etme koşuluna bağlamış ve bu hususta "Devlet-i ebet müddet" fikriyle İbni Haldun'dan ayrılmışlardır. Onlar bir dizi ıslahat, yeni düzenleme ve alınacak bir dizi tedbirlerle devletin çözülme ve çökmekten kurtarılacağına inanmışlardır. Ayrıca *Kanun-ı kadim* ve *Şeriat* ile idareyi ve siyasi düzeni içine alan, gücün kullanımını organize eden ancak kısıtlamayan bir kurallar bütününe esas almışlardır. Bu kurallar ancak kısıtlamalar içerdiği takdirde anayasal bir devlet düzeni doğabilir ve iktidarın yozlaşması önlenebilirdi.

Türk siyasi tarihinin son iki asrına baktığımızda anayasal düzen yolunda atılmış "Sened-i İttifak", "Tanzimat", "Meşrutiyet" ve nihayet "Cumhuriyet" adımlarının İbn Haldun'dan itibaren dile getirilen iktidarın yozlaşması sorununa verilmiş kalıcı bir cevap olduğu ifade edilebilir. Zira ancak kanunların ihlal edildiğini tespit eden otorite sahibi kurullar ve yaptırım uygulayacak resmi mekanizmalar olduğu takdirde, iktidarın yozlaşması denetlenebilir ve kanun hâkimiyeti ile demokrasi sayesinde yönetici sınıfın ülkenin genel menfaatlerine uygun hareket etmesi sağlanabilirdi.

Kaynakça

- Aşıkpaşaoğlu. (2015). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. (Haz. N. Atsız), Ötüken Neşriyat, Ankara.
- Black, A.(2001) *The History of Islâmic Political Thought from the Prophet to the Present*, Edinburg: Edinburg University Press.
- Erdoğan, M. C. (2016) *Osmanlı Devleti'nde Siyaset Düşüncesinin Yönetim Anlayışı Üzerindeki Etkileri, (1453-1789)*. Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı Prof. Dr. İsmail Özçelik. Kırıkkale: T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
- Gelibolulu Mustafa Âli. (2015) *Nushatü's Selatin*. Hazırlayan Faris Çerçi. İstanbul: Yükselen Ay Yayınları
- Hasan Kafi Akhisari. (2011) *Usulül Hikem fi Nizamü'l Alem*. Hazırlayan: Kenan Ziya Taş. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- İbn Haldun (1989) *Mukaddime cilt 1*, Çev. Zakir Kadri Ugan, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları,
- İnalcık, H. (2005) "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?" *Söğüt'ten İstanbul'a* derleyen Oktay Özel ve Mehmet Öz, İstanbul: İmge Yayınları
- İnalcık, H. (2012) "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adalet", *Adalet Kitabı*, Kadim Yayınları, Ankara,
- Koçi Bey.(2011) *Koçi Bey Risalesi*. Hazırlayan: Yılmaz Kurt. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Köprülü, M. F. (2012) "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslâm Amme Hukukundan Ayrı bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", *Adalet Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Okumuş, E.. (2009) *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öz. M. (2010). "Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?" *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, derleyen Seyfi Kenan. İstanbul: İsam Yayınları
- Özçelik, İ. (2014) *Tarih ve Metodolojisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özçelik, İ. (2016), *Devlet-i Aliyye Yazarlarına Göre Yönetim ve Toplum*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Patricie, C.(2007) *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Togan, Z. V. (1985), *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Veysi. (2011). *Habname-i Veysi*. Düzenleyen: Mustafa Altun, İstanbul: MVT yayıncılık.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitab-ı Müstetab- Kitabı Mesalih-i Müslimin ve Menfai'l Müminin- Hırzü'l Müluk*. Ankara: TTK Yayınları.